

tion, regional and local signs and modern interpretation of the folk costume of the Podillia Ukrainians we consider the method of the generalization and synthesis the affine facts, which are aimed to confirm the ethnographic originality of the Ukrainians and Podillia Ukrainians particularly. At the same time according to the aim and assignments of the search of theme we used the complex of the generally scientific methods and specifically historical and interdisciplinary methods of perception. Among the generally scientific methods we took to the attention the following methods: the historical, analysis and synthesis, logical, systematization, classification and typological, comparative, graphical, cartographical and terminological. Amid of the specifically historical methods we applied: the method of historiographical analysis, problematic and chronological, comparative and historical, historical and geographical, ethno space determination and methods of the verbal history. As for the interdisciplinary methods, the most helpful of them are: the statistical, descriptive, systematically and structural, the museum of source research, visual anthropology, techniques and technological investigation and also ethnological and sociological methods.

Key words: the Podillia Ukrainians, complex of the attire, methodological paradigms, cultural, systematically and structural and functional scientific approaches, generally scientific, specifically historical and interdisciplinary methods of perception.

Отримано: 10.11.2015

УДК 94(477.43)«17/19»:930.2

О. М. Кримська

СЕКУЛЯРИЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ ТА ПЕРЕТВОРЕННЯ ЦЕРКОВНОЇ ЗЕМЕЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ І КОРИСТУВАННЯ ЗЕМЕЛЬНИМИ НАДІЛАМИ У МІСТАХ І МІСТЕЧКАХ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

На основі аналізу сучасної історіографії, архівних матеріалів та нормативно-правової бази Російської імперії, автор робить спробу означити основні етапи, причини, завдання секуляризації та її вплив на поземельні стосунки у містах та містечках Подільської губернії з кінця XVIII до початку XX ст.

Автор зазначив, що після приєднання Правобережної України до Росії було поставлено стратегічне завдання: повернути покатоличений край у лоно російського православ'я. Для цього необхідно було спочатку обмежити, а згодом звести до мінімуму вплив католицької та уніатської церков на населення; відібрати у них нерухоме майно; ліквідувати уніатську церкву; поширити православ'я на населення.

Однак, щоб забезпечити у краї спокій та не допустити заворушень на релігійній основі, всі заходи планувалося здійснювати поступово, в кілька етапів. На першому – місцевому населенню гарантувалася свобода віросповідання та збереження його майнових прав. Водночас, російський уряд вилучив у казну маєтки тих духовних власників, які не склали присяги російському престолу. На другому – секуляризація церковних маєтків. Його особливістю було те, що маєтки, відібрані у духовництва, переходили у казенне управління. Натомість церковнослужителі одержали грошове

утримання, завдяки чому стали державними службовцями та потрапляли у повну залежність від царату.

Ключові слова: *Подільська губернія, міста, містечка, секуляризація, уніатська церква, православна церква, католицька церква.*

Вивчаючи проблему земельної власності в містах і містечках, не можливо залишити поза увагою церковне землеволодіння. Тим більше, що право духовних осіб користуватися земельною власністю в їх межах було характерним для Правобережної України як за часів Речі Посполитої, так і в період перебування у складі Російської імперії.

Метою статті є відтворення впливу секуляризаційних процесів на церковну земельну власність і користування земельними наділами.

На сучасному етапі проблемі церковного землеволодіння присвятили свої дослідження О. Крижанівський [22], А. Зінченко [21], Е. Зваричук [20], В. Левицький [23], І. Шостак [25], О. Буравський [18; 19] та ін. З приєднанням Правобережної України до Росії Катерина II поставила стратегічне завдання: повернути покатоличений край у лоно російського православ'я. Для цього необхідно було спочатку обмежити, а згодом звести до мінімуму вплив католицької та уніатської церков на населення; відібрати у них нерухоме майно; ліквідувати уніатську церкву; поширити православ'я на населення всієї Правобережної України.

Однак, щоб забезпечити у краї спокій та не допустити заворушень на релігійній основі, всі заходи планувалося здійснювати поступово, в кілька етапів. На першому – місцевому населенню гарантувалася свобода віросповідання та збереження його майнових прав. Водночас, російський уряд вилучив у казну маєтки тих духовних власників, які не склали присяги російському престолу. На другому – секуляризація церковних маєтків. Його особливістю було те, що маєтки, відібрані у духівництва, переходили у казенне управління. Натомість церковнослужителі одержали грошове утримання, завдяки чому стали державними службовцями та потрапляли у повну залежність від царату.

У листопаді 1798 р. з'явився регламент про католицькі костели та кляштори, покликаний одержавити римо-католицьку церкву на зразок православної [16, с.436]. Наступними регламентами від 13 листопада та 11 грудня 1798 р. майно римо-католицької церкви прирівняли до державного [10, арк.1]. Цей захід не був репресивним щодо поляків, а лише уніфікував взаємовідносини конфесій із самодержавною владою, що й було відбито в регламенті від 3 листопада 1799 р. [13, арк.6]. Незважаючи на неприхований саботаж шляхти і католицького духовенства щодо урядових заходів із відновлення панівних позицій православної церкви, уже з осені 1794 р. почався тривалий процес переходу уніатських церков і монастирів у православ'я [17, с.92]. Зокрема, на Поділлі ще у 1793 р. в православ'я перейшов Сатанівський, у 1795 р. – Шаргородський, Вінницький жіночий, Кам'янецький Свято-

Троїцький, Гранівський, Летичівський, а у 1837 р. – Барський монастирі [24, с.227-415].

Польські поміщики й посесори скориставшись тим, що парафіяльні церкви перейшли у православ'я, відбирали церковні землі або обмінювали їх на менші за кількістю або гірші за якістю. Для вирішення проблеми поземельних зазіхань, царський уряд видав низку указів (23 лютого 1817 р. 24 жовтня 1818 р., 19 січня 1819 р., 18 березня 1820 р., 20 листопада 1821 р., 26 січня та 29 лютого 1829 р.) [23, с.151], якими встановлював правила межування духовних земель. Було розпочато цілу низку судових тяжб. Зокрема, в 1817 р. під час наділення порції землі Летичеву було відібрано частину ґрунтів у місцевої церкви. В 1823 р. влада Балти змушена була повернути орні і сінокісні ґрунти (Слободу Олександрівку) місцевому костелу [23, с.83].

В першій третині XIX ст. католицька церква в регіоні знову зміцнила своє становище. Якщо до 1793 р. в містах Поділля функціонувало 15 римо-католицьких костелів, то станом на 1821 р. було побудовано ще – 5 [23, с.104]. Костели, особливо міські, мали більше землі, аніж православна церква. Зокрема, в м. Вербовець Ушицького повіту православна парафія мала 40 дес. 1800 саж, а костел – 63 дес. 2954 саж. [23, с.106], у Барі – православної церкви належало 226 дес., водночас костелу – 1630 дес. лісу костельного з сінокосом та хутором 102 дес. 1820 саж. [14, арк.8], у Балті двом церквам належало 66 дес., а костельної, з садибою і Слобідкою Олександрівською в межах міської землі, нараховувалося 880 дес. 500 саж. [15, арк.18], в Хмільнику – римо-католицького костелу і передмістю Ксендзівка належало 210 дес. 1900 саж., а трьома православними церквам – 134 дес. 968 саж., разом з тим у володінні костелу числилося 12 дес. 1600 саж. сінокосу, а у православних церков – 12 дес. землі [3, арк.139]. Причому католицькі земельні володіння часто перевищували законні пропорції [4, арк.137].

Після поразки повстання 1830-1831 рр. католицизм та уніатське духовенство, яке брало в ньому участь, зазнало репресій. Було закрито значну частину монастирів, а їхні землі передано в казенне відомство. На виконання указу від 3 грудня 1831 р. в губернії були закриті 19 католицьких і уніатських монастирів [23, с.142]. Більшу частину цих маєтків російські дворяни отримали в оренду.

Продовженням політики підпорядкування католицької церкви імперським інтересам стала секуляризація церковного майна в 1840-1843 рр. Позбавивши духовенство прибутків із майна і перевівши на казенне грошове утримання, російський уряд поставив його у залежне становище. З приєднанням у 1839 р. уніатської до російської православної церкви її майно теж перейшло в державну власність [21, с.141-143].

Процес забезпечення православних церков узаконеними наділами землі був довготривалим. Майже 50 років знадобилося для виділення землі 2 церквам містечка Красне Ямпільського повіту. [23, с.103], 42 роки – Барській Успенській церкві Могилівського повіту [23, с.153] тощо. Тривали судові процеси й у інших містах і

містечках з приводу перерозподілу та наділення земельними угіддями місцевих церков [8, арк.45; 9, арк.19, 26; 12, арк.4].

Земельні володіння церков різних конфесій знаходилися як у містах і містечках, так і за їх межами [5, арк.1; 4, арк.3; 10, арк.3; 11, арк.10]. Загалом у містах Подільської губернії нараховувалося близько 39 церков [2, арк.91-92]. В губернському центрі 5 парафіям належало 1360 дес. 2297,5 саж. землі [1, арк.14-15]. У 1820 р. додатково було виділено по 40 кв. саж. церквам: на Руських фільварках, Кафедральній соборній церкві [7, арк.114], кафедральному Іоано-предтеченському собору, на Польських фільварках 35 кв. саж., Святопетропавлівській церкві – 26 кв. саж. Всі вони виконували міські та державні повинності [7, арк.125]. У 30-х рр. XIX ст. Соборній церкві Могилева належало 31 дес. [5, арк.7], церквам Бару – 226 дес. 1931 саж. [5, арк.8], 2-м церквам Балти – 66 дес. [5, арк.43], Успенській церкві Тульчина – 89 дес. 101 саж. [6, арк.4].

Впродовж другої половини XIX ст. продовжилися трансформації щодо церковного землеволодіння та землекористування. Втім, якщо у православних парафіях прослідковується тенденція до збільшення земельних угідь, то в католицьких – до зменшення. Це пояснюється багатьма чинниками, як-то: намагання влади уніфікувати релігійне життя у регіоні, знизити рівень економічної могутності римо-католицької церкви, позбавити її авторитету серед місцевого населення, і головне, покарати за опозицію до царської влади. Завершити секуляризацію правобережної церкви через опір духовенства та повільність бюрократичного механізму вдалося лише у 1861 р.

Таким чином секуляризація церковного землеволодіння була зумовлена всім ходом соціально-економічного та політичного розвитку регіону в ситуації занепаду феодально-кріпосницької системи. Ліквідація такої консервативної форми земельної власності, якою було землеволодіння духовенства, об'єктивно відповідала поступальному економічному розвитку. На відміну від Речі Посполитої, в якій церква була економічно незалежною від держави і мала порівняно сильні позиції й справляла помітний вплив на її внутрішню політику, за часів Російській імперії її роль була істотно змінена у зв'язку з перетворенням в специфічну державну установу.

Статус землеволодіння католицької та уніатської церков визначався умовами компромісу, запропонованого російським самодержавством. В юридичній практиці російської адміністрації закріпилася тенденція розглядати земельні володіння церкви як державні, передані в корпоративне володіння духовенству. Хоча у нових умовах за церквою була збережена власність на маєтки з обмеженням прав розпоряджатися ними. Разом з тим, вона не могла набувати нових володінь. Дарування маєтків на користь церкви було заборонене. Відчуження церковної власності могло відбуватися лише за царським указом. Вона призначалася лише для утримання церковнослужителів. Владу передусім цікавило не матеріальне становище уніатської і католицької церков, а перехід їх прихожан у православ'я та уніфікація релігійного життя в краї.

Список використаних джерел та літератури:

1. Державний архів Хмельницької області (Далі – Держархів Хмельницької області), ф. 111, оп. 1, спр. 157.
2. Держархів Хмельницької області, ф. 115, оп. 1, спр. 184.
3. Там само, спр. 750.
4. Там само, спр. 1376.
5. Там само, оп. 2, спр. 34.
6. Там само, спр. 737.
7. Там само, ф. 132, оп. 2, спр. 5.
8. Там само, ф. 196, оп. 1, спр. 11878.
9. Там само, спр. 12483.
10. Там само, ф. 227, оп. 1, спр. 873.
11. Там само, оп. 1, т. 1, спр. 2110.
12. Там само, оп. 1, т. 2, спр. 3575.
13. Там само, оп. 79, спр. 207.
14. Там само, ф. 241, оп. 1, спр. 870.
15. Там само, спр. 1045.
16. ПСЗРИ – 1. – СПб., 1798. – Т. 25. – № 18734.
17. Борисевич С.О. Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793-1886) : монографія / С.О. Борисевич. – К. : Вид-во НАДУ, 2007. – 424 с.
18. Буравський О.А. Система орендних відносин у землеволодінні Римо-Католицької церкви на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) / О.А. Буравський // Український селянин : зб. наук. праць / за ред. А.Г. Морозова. – Черкаси : Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, 2008 – Вип. 11. – С. 220-222.
19. Буравський О.А. Соціально-економічне становище Римо-Католицької Церкви на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) / О.А. Буравський // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія : зб. наук. праць / за заг. ред. проф. П.С. Григорчука. – Вінниця, 2009. – Вип. 15. – С. 46-51.
20. Зваричук Е.О. Римо-Католицька церква на Поділлі кінця XVIII – початку XX ст.: економічний, суспільний та культурний аспекти : дис. ... канд. істор. наук : спец. 07.00.01 – історія України / Зваричук Едуард Олександрович. – Кам'янець-Подільський, 2005. – 229 с.
21. Зінченко А. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття / А. Зінченко. – К. : ОП «Білоцерківська друкарня», 1994. – 178 с.
22. Крижанівський О. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.) / О. Крижанівський. – К. : Вища шк., 1991. – 127 с.
23. Левицький В.О. Церковне землеволодіння на Правобережній Україні кінця XVIII – першої половини XIX століття : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 – історія України / Левицький Віталій Орестович. – Тернопіль, 2006. – 228 с.
24. Сецинский Е. Материалы для истории монастырей Подольской епархии / Е. Сецинский // Труды Подольского историко-статистического комитета / под ред. Н.И. Яворовского. – Каменец-Подольск, 1890/1891. – Вип. 5. – С. 227-415.
25. Шостак І.В. Секуляризація церковних римо-католицьких маєтків на Волині після повстання 1830-1831 рр. / І.В. Шостак // Поляки на Волині: історія і сучасність : наук. зб. «Велика Волинь». / гол. ред. М. Костриця. – Житомир, 2003. – Т. 30 – С. 105-115.

Е. Н. Крымская

Секуляризиционные процессы и преобразования церковной земельной собственности и пользования земельными наделами в городах и местечках Подольской губернии в составе Российской империи

На основе анализа современной историографии, архивных материалов, и нормативно правовой базы Российской империи, автор делает попытку обосновать основные этапы, причины, задания секуляризации и ее влияние, на поземельные отношения в городах и местечках Подольской губернии с конца XVIII к началу XX ст.

Автор отметил, что после присоединения Правобережной Украины к России было поставлено стратегическое задание: высвободить регион из римо-католического влияния и вернуть его в лоно русского православия. Для этого необходимо было сначала ограничить, а впоследствии возвести к минимуму влияние католической и униатской церквей на население; отобрать у них недвижимое имущество; ликвидировать униатскую церковь; распространить православие на население.

Однако, чтобы обеспечить в крае покой и не допустить беспорядки на религиозной основе, все мероприятия планировалось осуществлять постепенно, в несколько этапов. На первом – местному населению гарантировалась свобода вероисповедания и сохранения его имущественных прав. В то же время, российское правительство изымало в казну имущества тех духовных владельцев, которые не принесли присягу русскому престолу. На втором – секуляризация церковных имений. Его особенностью было то, что имущества, отобранные в духовенства, переходили в казенное управление. Зато церковнослужители получили денежное содержание, благодаря чему стали государственными служащими и попадали в полную зависимость от царизма.

Ключевые слова: Подольская губерния, города, местечки, секуляризация, униатская церковь, православная церковь, католическая церковь.

Olena Krymska

Secularization processes and transformations of Church agrarian property and using the landed parcels of land in cities and townships of Podilian province in composition Russian empire

On the basis of analysis of modern historiography, archived materials, and normatively legal bases of the Russian empire, an author gives it a shot to mean the basic stages, reasons, tasks secularizing and its influence, on land relations in cities and townships of the Podilian province from the end of XVIII is done – to beginning of XX item.

An author marked that after tacking of Right-bank Ukraine to Russia a strategic task was put: to turn a Catholic Church edge in the bosom of Russian Orthodoxy. It is for this purpose necessary it was at first to limit, and afterwards to erect to the minimum influence of Catholic and Uniats Churches on a population; to take away the real estate for them; to liquidate an Uniats Church; to spread Orthodoxy on a population.

However, to provide in an edge rest and to shut out disturbances on religious basis, it was planned to carry out all measures gradually, in a few stages. On freedom of religion and maintenance of him was avouched for the first – local population property rights. At the same time,

the Russian government withdrew in a treasury the estates of those spiritual proprietors, which did not bring an oath the Russian throne. On the second is secularizing of church estates. His feature was that estates, selected in clergies, passed to the public management. But clergymen got money maintenance, due to what became civil servants and got in complete dependence on czarism.

Key words: Podilia province, cities, townships, secularizing, Uniats Church, Orthodox Church, Catholic Church.

Отримано: 11.11.2015

УДК061.22(1-22)(477.43/44):792.03«19»

Г. Г. Кучеров, В. Й. Жезицький

РОЛЬ СІЛЬСЬКИХ «ПРОСВІТ» ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У РОЗВИТКУ ТЕАТРАЛЬНОГО МИСТЕЦТВА (1917-1918 рр.)

Діяльність «Просвіт» Подільської губернії у 1917-1918 рр. представляє значний науковий інтерес, оскільки вони сприяли національно-культурному розвитку і були рушійною силою розбудови власної держави періоду Української революції (1917-1921 рр.). Дослідженню історії «Просвіт» регіону присвячено низку праць. Проте головний акцент історики роблять на вивченні переважно губернських та міських товариств. Сільські осередки загалом та їх внесок у розвиток театру у Подільській губернії досліджені фрагментарно.

Автори на основі архівних та інших джерел проаналізували проблеми становлення та розвитку театрального мистецтва на Поділлі у контексті діяльності сільських «Просвіт» протягом 1917-1918 років. Театральні заходи, які відбувались у краї, позитивно впливали на населення, особливо молодь. У селах стала поширюватися рідна українська мова, відроджувався національний одяг, селяни пізнавали історію Української держави і народу, у них виховувались національні почуття тощо. Отримані за вистави кошти просвітяни спрямовували на інші ділянки просвітницької роботи.

Особлива увага у статті приділена дослідженню взаємодії сільських «Просвіт» і місцевих адміністрацій Подільської губернії періоду держави П. Скоропадського. Показано протиріччя між політикою влади на місцях та діяльністю сільських «Просвіт», зокрема відображено утиски місцевою адміністрацією просвітян у питаннях постановки театральних заходів, і як наслідок – застій культурно-освітньої діяльності товариств в окремих населених пунктах.

Оскільки на українському дослідницькому просторі проблема розвитку театрального мистецтва на території Подільської губернії майже не розглядалася, запропонована стаття є одним із перших кроків на цьому шляху.

Ключові слова: Подільська губернія, «Просвіта», товариство, осередок, діяльність, вистава, просвітяни.

Процес національного і духовного відродження України зумовлює необхідність залучення і осмислення духовного потенціалу, набутого минулими поколіннями. Без цього неможливе формування національної самосвідомості українського народу. У цьому контексті особливу увагу привертає діяльність культурно-